STUDIA TEOLOGICZNE
44(2026)

ANNA SAMOLEJ
DOI: 10.56898/ST.16739

EDUKACYJNE ŚRODKI POJEDNANIA W NURCIE PERSONALISTYCZNEJ ANTROPOLOGII: PERSPEKTYWA PSYCHOLOGII INTEGRALNEJ

Streszczenie

Artykuł podejmuje problematykę wychowania do pojednania w perspektywie psychologii rozwojowejj Kena Wilbera oraz personalistycznej antropologii integralnej rozwijanej przez Jana Pawła II. Psychologia integralna uzasadnia proces wychowania do pojednania, jego motywacje i cele. Temat artykułu dotyczy środków wychowawczych, czyli „pomocy", które umożliwiają i usprawniają proces wychowania do pojednania. Hermeneutyczna i fenomenologiczna analiza wybranych tekstów Jana Pawła II wykazała, że w osobowej egzystencji człowieka tkwią potencjały, które można wykorzystać do osiągnięcia zamierzonego celu. Przedstawione treści dowodzą, że sfera wiary również może być pomocna w rozwoju integralnym.

Słowa kluczowe: *integralny rozwój osobisty, warunki środowiskowe, doświadczenie ary, edukacja do pojednania*

Wstęp

Psychologia integralna i edukacja integralna to dwie ściśle ze sobą powiązane dyscypliny, które dążą do holistycznego rozumienia człowieka i jego rozwoju. W nawiązaniu do koncepcji Kena Wilbera, która przedstawia teoretyczny model ludzkiej psychiki i świadomości, edukacja integralna stanowi praktyczne zastosowanie tego modelu w procesie kształtowania osobowości. Wilber opiera swoje rozważenia na modelu obejmującym wszystkie kwadranty, poziomy, stany, typy i linie rozwoju ludzkiej świadomości[1]. Łączy on duchowe oświecenie Wschodu (skupione na głębokich stanach świadomości) z zachodnią psychologią rozwojową[2].

Edukacja integralna oparta na antropologii integralnej chrześcijańskiej jest praktyczną odpowiedzią na potrzebę wszechstronnego rozwoju osobistego[3]. Edukacja integralna czerpie z odkryć psychologii integralnej, aby tworzyć skuteczniejsze zasoby edukacyjne. Pojęcie „środków wychowawczych" jest wieloznaczne i pojawia się przede wszystkim w obszarze nauczania, a rzadko w obszarze wychowania. Analiza poszczególnych podejść pozwala dostrzec różnorodność stanowisk i prowadzi do wniosku, że poszczególne elementy wchodzące w skład tego pojęcia zależą od badanej rzeczywistości[4]. Jan Paweł II zauważa potrzebę rozwijania „niezbędnych środków do praktycznego zastosowania tego nauczania"[5].

Środkiem edukacyjnym nazywamy wszystko, co może pomóc w osiągnięciu zamierzonych celów edukacyjnych, a szczególną „pomocą, dzięki której odbywa się proces edukacyjny, jest tworzenie sytuacji, dzięki którym wychowawcy oddziałują na swoich uczniów w nadziei na ukształtowanie lub wzmocnienie ich przekonań, postaw lub pożądanych

---

1 Wilber, K. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości*. Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.

2 Wilber, K. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości*. Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.

3 K. Wilber. *Psychologia Integralna. Świadomość, Duch, Psychologia, Terapia.* Warszawa 2000.

4 M. Nowak. *Teorie i koncepcje edukacji, Warszawa 2008,* s. 441: „Metodyka edukacji to refleksja związana z zastosowaniem metod w edukacji, a jako taka jest teorią zasad, metod, interwencji i strategii stosowanych w celu osiągnięcia pełnego humanizacji osoby i doprowadzenia ucznia do dojrzałości osobowościowej ".

5 Jan Paweł II. *Adhortacja apostolska „ Reconciliatio et paenitentia"*. Watykan (dalej RP) 1984, nr. 23.

motywacji"[6]. Poszczególne środki edukacyjne zależą w tym kontekście od celów, zasad i metod wychowania [7]. Warunkami stosowania środków edukacyjnych są: postawa ucznia, sytuacja i zdarzenia poprzedzające zastosowanie środka, intencja i motywacja ucznia, wiek ucznia, intencje i cele wychowawcy oraz działania środków edukacyjnych [8]. Jan Paweł II posługuje się koncepcją „środków wychowawczych", pisząc raczej o „potrzebnej 'pomocy"[9], „odpowiednich środkach"'[10] lub wprost o „środkach i drogach prowadzących do pojednania" [11].

Artykuł ma na celu identyfikację środków wychowawczych wspierających proces pojednania oraz próbę ich systematyzacji w oparciu o hermeneutyczną i fenomenologiczną analizę wybranych tekstów papieskich w świetle psychologii integralnej. Problemem badawczy jest jak bez względu na konfesję może te środki wychowawcze umiejętnie wykorzystywać w określonych okoliczności życiowych i czy mogą one stanowić perspektywę rozwoju psychologii integralnej.

Założenia metodologiczne

Przy analizie rozwoju duchowego zastosowane konkretne stadia rozwoju ego według Wilbera (od przed-personalnego do transpersonalnego). Wilber rozwój duchowy uważa, gdy ego jest niezbędnym etapem rozwoju, a jego zasada to „przekrocz i włącz"[12]. Przechodząc na wyższy poziom świadomości (transpersonalny) można tylko wtedy, gdy nie niszczy się ego (poziomu personalnego), ale włącza je jako zdrowe narzędzie do funkcjonowania w świecie. Nie można autentycznie „przekroczyć" ego, jeśli najpierw nie wykształciło się zdrowego, silnego ego na etapie personalnym. Wilber nazywa to błędem przed/trans (myleniem stanów niemowlęcych z oświeceniem)[13]. Ponadto według Wilbera rozwój nie jest linią prostą, ale

---

6 M. Nowak. *Teorie i koncepcje wychowania,* p. 461-462.
7 M. Nowak. *Teorie i koncepcje wychowania,* p. 462-463.
8 M. Nowak. *Teorie i koncepcje wychowania,* p. 462-463..
9 Jan Paweł II. *Mężczyzną i kobietą ich stworzył* . Lublin 2008, p. 377 .
10 RP 23.
11 RP 24-27.
12 K. Wilber. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości*. Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.
13 K. Wilber. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości*. Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.

wielowymiarowym procesem rozwoju świadomości, przez które przechodzi człowiek [14]. Na każdym poziomie ego tworzy opowieść o sobie i świecie na danym etapie życia. Ego pomaga radzić sobie z codziennością bez burzenia fundamentów tożsamości. Większość terapii psychologicznych i działań rozwojowych skupia się na tym, aby „ja" działało zdrowiej i skuteczniej[15]. Jednak w momencie, gdy dotychczasowy sposób rozumienia świata przestaje wystarczać ego przechodzi kryzys, następuje dekonstrukcja, a następnie integracja na wyższym poziomie (tzw. mechanizm *włącz i przekrocz*)[16]. Rozwój osobowy przechodzi z fazy przed-personalnej, gdy człowiek (jako dziecko) nie ma jeszcze wykształconego, silnego ego. Działa instynktownie, jest zlany z otoczeniem[17]. Faza personalna to budowanie zdrowego ego, Jest to czas, w którym człowiek uczy się logicznego myślenia, zyskuje indywidualną tożsamość, autonomię i uczy się funkcjonować w społeczeństwie[18]. Zaś faza transpersonalna to moment, w którym człowiek przekracza ego. Według Wilbera nie oznacza to zniszczenia ego, ale wyjście poza jego ograniczenia i poczucie jedności z całym światem, kosmosem czy wymiarem duchowym[19].

Środki wychowawcze w materiale badawczym

W materiale źródłowym można zidentyfikować kilka zasobów edukacyjnych służących wspieraniu pojednania. Można je podzielić na trzy grupy. Pierwsza grupa obejmuje zasoby obecne w samej osobie jako podmiocie *metanoi*. Druga grupa obejmuje zasoby oparte na różnorodnych uwarunkowaniach zewnętrznych, a trzecia grupa obejmuje zasoby wywodzące się z chrześcijaństwa.

1. Działania edukacyjne wynikające z dynamiki osobistej

Ta grupa zasobów edukacyjnych obejmuje te, które są dostępne dla każdego człowieka, ponieważ wynikają z jego relacyjnej natury. Dlatego nikt nie musi podejmować żadnego wysiłku, aby zdobyć lub rozwinąć te zasoby; wystarczy je po prostu rozpoznać i odpowiednio wykorzystać. Są to

[14] Wilber. *Integralna teoria wszystkiego.* Poznań 2006.
[15] Wilber. *Krótka historia wszystkiego*. Warszawa 2007.
[16] K. Wilber. *Krótka historia wszystkiego.* Warszawa 2007.
[17] K. Wilber, K. *Integralna teoria wszystkiego.* Poznań 2006.
[18] K. Wilber, K. *Integralna teoria wszystkiego.* Poznań 2006.
[19] K. Wilber, K. *Integralna teoria wszystkiego.* Poznań 2006.

najważniejsze pomoce w *metanoi*. Należą do nich: cisza, doświadczenie „bólu duszy" i doświadczenie trudnych sytuacji.

1.1. Cisza

Potrzeba ciszy i spokoju jest niezastąpionym środkiem do urzeczywistnienia bezinteresownej miłości i służby innym. Ukazuje wagę wyciszenia własnego istnienia dla osiągnięcia wewnętrznej przestrzeni wolności [20]. Człowiek pochodzi z ciszy Boga. Dlatego ludzka natura domaga się ciszy, ponieważ człowiek został stworzony w bezsłownym akcie oddechu, w twórczej ciszy. Cisza należy do istoty człowieka, jest ukryciem i tajemnicą jego bytu. Dzięki niej człowiek otwiera się na Boga, łączy się z Nim. Dzięki ciszy człowiek ma dostęp do samego siebie i posiada siebie [21].

Jan Paweł II doceniania ten środek w jak największym stopniu. Cisza pomaga uniknąć wpływu i wchłonięcia przez klimat walki, nieporządku i grzechu, który panuje na świecie. Dyscyplina milczenia pojawia się również w obliczu „nieubłaganego nakładania się i pomieszania obowiązków i programów [22]". Osoba cicha, wychowana w milczeniu w świecie, w którym traci prawo głosu i zostaje zagłuszona, może poprzez milczenie przeciwstawić się barbarzyństwu słów i odnaleźć atmosferę sprzyjającą narodzinom prawdy[23]. Cisza jest sposobem na otwarcie się na inny wymiar obecności i komunikacji; pomaga uczynić własne istnienie dostępnym, aby Inny mógł przemówić w życiu [24].

1.2. Doświadczanie wyrzutów sumienia

Jan Paweł II jest przekonany, że doświadczenie sumienia jest doświadczeniem i głosem Boga, który objawia Boże prawo w człowieku, a nieprzestrzeganie go wywołuje wyrzuty sumienia[25]. Autorytet sumienia, który nabywa się poprzez spełnianie lub przeciwstawianie się głosowi Boga, jest koniecznym i wymaganym warunkiem moralnego działania, gdyż poprzez sumienie praktyczne człowiek rozumie swój stan i formułuje sądy moralne[26]. Autorytet sumienia wiąże się z przekonaniem, że „w głębi sumienia człowiek odkrywa prawo, któremu musi być posłuszny"[27], a sprzeciwiając

[20] VC 3.
[21] *Liturgia Godzin*, t. 3, Poznań 1987, s. 66.
[22] Jan Paweł II. *O życiu monastycznym*, Poznań-Warszawa 1984, p. 230.
[23] Jan Paweł II. *Kustosz Redemptoris* . Watykan 1989, nr 17.
[24] NMI 20.
[25] Jan Paweł II. Encyklika „ *Veritatis splendor* ". Watykan 1993, nr. 55.
[26] Wojtyła.. *Osoba i działanie oraz inne badania antropologiczne.* Lublin 1994.
[27] KKK 1779.

się mu, doświadcza ogromnego bólu[28], którego przyczyną jest sumienie postpraktyczne, potępiające złe czyny.

Zjawisko wyrzutów sumienia jest powszechnym doświadczeniem, ponieważ sumienie stanowi integrujący element poznawczy i motywacyjny ludzkiej psychiki[29]. Jan Paweł II przedstawia to doświadczenie cierpienia z powodu wyrzutów sumienia w perspektywie cierpienia Boga. Pod wpływem Ducha Prawdy „przekonywanie o grzechu" nie może się urzeczywistnić w człowieku inaczej niż poprzez sumienie, gdyż „owocem prawego sumienia jest przede wszystkim nazywanie dobra i zła po imieniu [30]". Duch Boży napotyka naturalne pragnienie prawego sumienia, by poznać pełną prawdę. Nie zastępuje tej naturalnej zdolności ludzkiego sumienia, lecz ją wzmacnia i właściwie nią kieruje[31].

Duch prowadzi do rozpoznania w sumieniu nie tylko samego grzechu, ale także jego prawdziwych korzeni: „Przekonując świat o grzechu, Duch Prawdy napotyka głos ludzkich sumień. Na tej drodze odsłaniają się korzenie grzechu, tkwiące w ludzkim wnętrzu […]. «Przekonywanie o grzechu», które towarzyszy każdemu pogłębiającemu się dziełu ludzkiego sumienia, prowadzi jednocześnie do ujawnienia jego korzeni w człowieku, jak również jego uwarunkowań w toku dziejów [32]". Owo „przekonywanie o grzechu" jest demonstracją zła zawartego w tym grzechu. A ponieważ zła grzechu nie można pojąć w całej jego bolesnej rzeczywistości, jeśli nie odniesie się go do tajemnicy samego Boga[33]. To „przekonywanie o grzechu" oznacza objawienie szczególnego rodzaju cierpienia, niepojętego i niewyrażalnego bólu w sercu Boga z powodu grzechu. Ten ból jest bólem współczującego Boga, który dzieli ból człowieka. Niepojęty i niewyrażalny „ból" Boga rodzi całą ekonomię odkupieńczej miłości, aby – poprzez *tajemnicę pietatis* – Miłość mogła okazać się potężniejsza niż grzech w dziejach człowieka [34].

„Przekonywanie o grzechu", połączone z wysiłkiem ludzkiego sumienia, wyznacza jednocześnie drogi ludzkiego nawrócenia – drogi nie tylko

---

28 SD 5-6.

29 Wojtyła. *Zagadnienia podmiotu moralności.* Lublin 2001.

30 DeV 43.

31 J. Nagórny. *Duch Święty w sumieniu chrześcijańskim, w: Jan Paweł II. Dominum et Viviificantem. Tekst i komentarze*. Lublin 1994, p. 206.

32 Jan Paweł II. Encyklika „ Dominum et vivificantem ". Watykan (dalej DeV) 1986, nr 44.

33 DeV 39.

34 DeV 39.

odwrócenia się od grzechu, ale także odbudowy prawdy i miłości w ludzkim sercu[35]. Staje się to warunkiem nawrócenia, ponieważ wewnętrzna skrucha jest warunkiem przebaczenia i pojednania. Bez niej i bez szczerego i stanowczego postanowienia o naprawieniu grzechów nie ma autentycznej przemiany. Cierpienie sumienia to proces wyrażaania się ewangelicznej *metanoi*. Samo sumienie jest źródłem skruchy, ponieważ człowiek cierpi z powodu popełnionego zła"[36]. Gdy Duch Prawdy pozwala ludzkiemu sumieniu uczestniczyć w bólu Boga, „wtedy cierpienie sumienia staje się szczególnie głębokie, ale i szczególnie zbawcze [37]".

1.3. Doświadczanie trudnych sytuacji

Sytuacje kryzysowe nie omijają nikogo i naturalnie mają różne przyczyny. Jan Paweł II wymienia takie sytuacje jak: choroba, śmierć bliskich, prześladowania, tortury, tęsknota za domem, bezdzietność, samotność, porzucenie, wrogość, ośmieszenie, niewierność, niewdzięczność ze strony bliskich, wypadki, głód, starość, epidemie, klęski żywiołowe, katastrofy społeczne i naturalne oraz wojny[38]. Są one wynikiem nieprzewidzianych zdarzeń, które zagrażają ludzkości i prowadzą do zniszczenia świata albo są spowodowane niewłaściwymi decyzjami osób sprawujących władzę. Wspomniany całokształt różnorodnych doświadczeń kryzysowych, które prowadzą do kulminacji cierpienia na świecie i znajdują swój podmiot w każdym człowieku, stawia pytanie o sens cierpienia[39]. Odpowiedź na pytanie o sens cierpienia zdaniem Jana Pawła II można znaleźć w męce Jezusa, w której ludzkie cierpienie osiągnęło swój szczyt [40]. W niej Bóg potwierdził, że poprzez cierpienie, które jest ludzką słabością i zniszczeniem, objawia się moc i sens cierpienia. Cierpienie staje się wyzwaniem dla cnoty wytrwałości, którą człowiek musi rozwijać, aby bronić swojej godności i poczucia sensu życia[41]. To „przekształcanie słabości w siłę", to „duchowe zatwardzenie człowieka pośród prób i udręk"[42] prowadzi do dojrzałości i duchowej wielkości, odwagi i męstwa[43].

---

35 DeV 45.
36 DeV 45.
37 DeV 45.
38 SD 5-8.
39 SD9-13.
40 SD 18.
41 SD 24.
42 SD 23.
43 SD 24.

Ten środek staje się narzędziem transformacji dla tych, którzy doświadczają tych trudnych sytuacji, ale także dla tych, którzy obserwując ich postawę, podejmują dobrowolną pokutę i nawrócenie, przekształcając te katastrofalne sytuacje. W obliczu tych trudnych doświadczeń cierpiący pojednają się wewnętrznie ze sobą, a ci, którzy im pomagają, nawracają się i odkrywają sens życia. Dokonuje się przemiana ich serc pod wpływem miłości, a dobro wypełnia przestrzeń zła w świecie [44]. Dlatego rozwój „właściwych postaw w wychowaniu ma ogromne znaczenie. Rodzina, szkoła i inne instytucje edukacyjne, nawet ze względów humanitarnych, mogą wytrwale pracować nad rozbudzaniem i pogłębianiem tej wrażliwości na innych i ich cierpienie [45]".

2. Zasoby edukacyjne pochodzące z warunków środowiskowych

Drugą grupę zasobów edukacyjnych stanowią pomoce w nawróceniu i rozwoju pojednania, które wynikają z uwarunkowań rodzinnych i środowiskowych poszczególnych osób. Dlatego nie wszystkie przedstawione poniżej zasoby mogą być dostępne dla wszystkich. Niewątpliwie istnieją również zasoby niewymienione przez Jana Pawła II, które można znaleźć w tym obszarze. Niniejsza praca skupi się na następujących: zaangażowaniu w życie społeczne, pracy oraz środkach komunikacji społecznej.

2.1. Zaangażowanie w życie społeczne

Warunkiem autentycznego nawrócenia jest potrzeba otwarcia się na potrzeby innych. Jan Paweł II wielokrotnie poruszał tę kwestię, zachęcając do podejmowania działań na rzecz niesienia pomocy innym. Postawa ta nazywana jest „zaangażowaniem społecznym" lub „apostolstwem", gdy jest motywowana religijnie. Zdaniem Jana Pawła II „z powodu ludzkiej solidarności, tak tajemniczej i niezrozumiałej, jak realnej i konkretnej, grzech każdego człowieka w jakiś sposób dotyka innych. To jest drugie oblicze tej solidarności, która na płaszczyźnie religijnej rozwija się w głębokiej i cudownej tajemnicy komunii świętych, dzięki której można powiedzieć, że każda dusza, która się wznosi, dźwiga świat[46]". Zaangażowanie ma pozytywne skutki nie tylko dla tych, którym bezpośrednio udzielono pomocy, ale także dla tych, którzy pokutują, a post „może być praktykowany w dawnych i nowych formach, jako znak nawrócenia, skruchy i osobistego

[44] SD. 27.
[45] SD 29.
[46] RP 16.

umartwienia, a jednocześnie w jedności z Jezusem ukrzyżowanym i w solidarności z głodnymi i cierpiącymi". Jałmużna może być środkiem konkretnego wyrazu miłości poprzez dzielenie się dobrami z tymi, którzy cierpią z powodu ubóstwa [47]. Poprzez służbę w miłości człowiek wzrasta w świętości, czyli w doskonałości[48]. Czynienie pokuty, która bezinteresownie oddaje się potrzebującym, zamiast prowadzić do zubożenia i podziałów, wzbogaca, ożywia i umacnia[49]. Zaangażowanie społeczne jest jednym ze sposobów rozwijania życia wspólnotowego. Podstawowym warunkiem jest jednak to, że musi ono być motywowane autentyczną wolą przemiany serca i całego życia [50].

2.2. Praca

Jana Pawła II postrzega pracę ludzką jako narzędzie o ogromnym znaczeniu dla kształtowania osobowości człowieka. Łączy podmiotowy charakter pracy z jej godnością. Ściśle wiąże podmiotowość osoby ludzkiej z pracą. Nadaje prymat osobie nad pracą [51]. Praca istnieje w zależności od jednostki i od poszczególnych wspólnot, takich jak rodziny, które mogą rozwijać się jedynie dzięki wkładowi pracy [52]. Właściwe podejście do pracy może być środkiem pojednania świata. Grzechem jest „działanie lub zaniechanie ze strony przywódców politycznych, gospodarczych i związkowych, którzy, mimo że posiadają ku temu uprawnienia, nie angażują się roztropnie w dzieło doskonalenia lub przekształcania społeczeństwa zgodnie z potrzebami i możliwościami danej epoki historycznej; a także ze strony pracowników, którzy nie wypełniają obowiązku obecności i współpracy w budowaniu dobrobytu dla siebie, swoich rodzin i całego społeczeństwa poprzez swoją działalność gospodarczą"[53]. Podstawowym warunkiem prawidłowego wykorzystania tego narzędzia edukacyjnego jest ustrukturyzowane podejście do pracy, które bezwarunkowo uznaje godność i podmiotowość osoby ludzkiej oraz jej rodziny za nadrzędne w stosunku do pracy. W przeciwnym razie praca może wyrządzać ludziom krzywdę na różne

---

47 RP 16.

48 Jan Paweł II.. Adhortacja apostolska „ Familiaris consortio". Watykan (dalej: FC) 1981, nr 58.

49 RP 4.

50 RP 4.

51 Jan Paweł II. Encyklika „ *Labore exercens"*. Watykan (zwany dalej LE) 1981 .

52 Jan Paweł II. *Rodzina, praca, człowiek (Przemówienie do robotników,* 19 marca 1991), ORp 1991, nr 2-3, p. 43.

53 RP.

sposoby, prowadząc do rozpadu relacji osobistych i społecznych.

Rozwój człowieka poprzez pracę dokonuje się zarówno w sferze ekonomicznej, jak i w procesie wychowania. Dlatego nie można tych obszarów rozpatrywać oddzielnie ani eliminować. Praca jest zabezpieczeniem i źródłem rozwoju materialnego [54], ale przede wszystkim ważnym środkiem w procesie wychowania osobistego w ogólności. Każdy człowiek „staje się człowiekiem" między innymi przez pracę, a to stawanie się człowiekiem oznacza istotny cel całego procesu wychowania [55]". Dotyczy to nie tylko pracy zarobkowej, ale także wszelkiego rodzaju działalności ludzkiej, która służy budowaniu cywilizacji pokoju, miłości i pojednania. Samowychowanie do pojednania poprzez pracę to kultywowanie świadomość, że praca (działalność) służy nie tylko gromadzeniu bogactw, ale także własnemu rozwojowi. Wykonywanie jej w sposób rzetelny i uczciwy staje się świadomym wkładem w rozwój całej wspólnoty ludzkiej.

2.3. Media

Media komunikacji społecznej odgrywają istotną rolę we współczesnym życiu. Należą do nich prasa, radio, telewizja i internet. Mogą one wpływać na wychowanie jednostek, więzi i relacje międzyludzkie oraz radykalnie przekształcać systemy polityczne i społeczne [56]. Jan Paweł II podejmuje kwestię właściwego korzystania z mediów masowych w życiu. Uważa, że telewizja i inne media mają ogromną moc konsolidowania i umacniania każdej wspólnoty w sobie, a także jej solidarności z innymi i ducha służby społeczeństwu [57]. Pomoc, jaką mogą zaoferować media, może być różnorodna. Może obejmować wiedzę fachową dotyczącą zagadnień prawidłowego rozwoju osobistego, radzenia sobie w różnych sytuacjach kryzysowych, czy wiedzę związaną z wyzwaniami edukacyjnymi. Może również obejmować udzielanie pomocy w formie kształtowania postaw społecznych, poprzez emisję filmów prezentujących ciekawe sylwetki osób. Mogą zapewnić wsparci, konkretne wskazówki dotyczące budowania autentycznych relacji międzyludzkich w społeczeństwie i efektywnej

[54] LE 10.

[55] LE 10.

[56] Jan Paweł II. *Aetatis novae . Instrukcja duszpasterska o komunikacji społecznej z okazji dwudziestej rocznicy promulgacji Instrukcji duszpasterskiej Communio et Progressio,* Watykan 1992.

[57] Jan Paweł II. *Telewizja w rodzinie: kryteria właściwego doboru programów (Orędzie na XXVIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 1994, 24 stycznia 1994)*, ORp nr 4/1994, p. 9.

współpracy z poszczególnymi instytucjami państwowymi i samorządowymi. Istnieje wiele innych form pomocy w budowaniu pokoju, w którym media służą jako środek komunikacji między jednostkami, narodami i państwami.

Media społecznościowe mogą nie tylko pomagają w budowaniu pokoju i ułatwiają komunikację, ale często stanowią również zagrożenie. Zagrożenia te mogą obejmować złe zarządzanie czasem. Nadmierne i bezkrytyczne korzystanie z mediów masowych z natury osłabia zdolność do bycia ze sobą i dla siebie nawzajem, sprawiając, że ludzie stają się sobie obcy. To podsyca nienawiść, agresję i przemoc, które prowadzą do podziałów i wojen w życiu[58]. Najbardziej niebezpieczne, a zarazem trudne do dostrzeżenia, jest jednak uświadomienie sobie prawdy. Zjawisko „substytucji" edukacyjnej, w której telewizja lub inne media przejmują rolę edukatora, prowadzi do nieodpowiedzialnych postaw i braku motywacji, prowadząc do *metanoi* .

Jan Paweł II ostrzega niebezpieczeństwami, jakie mogą wynikać z niewłaściwego korzystania z mediów społecznościowych. Odpowiedzialność za właściwą obecność mediów w życiu współczesnych ludzi i narodów spoczywa zarówno na odbiorcach, jak i na pracownikach mediów (decydentach). Odpowiedzialność przedstawicieli mediów dotyczy zasadniczo sprawiedliwego poszukiwania i przekazywania prawdy, ze świadomością jej społecznego wpływu [59]. Odbiorca musi samodzielnie rozwijać rozumienie wartości informacji i umiejętnie wybierać treści przekazywane przez określone media[60]. Jest to zatem wezwanie do świadomego zadawania sobie pytań o to, co chcą osiągnąć, wybierając dane medium. Pytania te dotyczą światopoglądu danego medium lub programu, wiarygodności przekazywanych informacji oraz kształtowanych przez nie postaw. Dla Pawła II kluczowe jest również profesjonalne i kompleksowe szkolenie osób pracujących w mediach, czyli tych, którzy przekazują informacje[61].

3. Działania wychowawcze wynikające z doświadczenia wiary

Ostatnią grupę materiałów edukacyjnych, istotnych w nauczaniu Jana Pawła II, stanowią te wywodzące się z duchowości chrześcijańskiej. Z sa-

---

58 Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu. *Pornografia i przemoc w mediach jako problem duszpasterski.* Watykan 1989.

59 FC 76.

60 Jan Paweł II. *Rodzina i środki społecznego przekazu (Orędzie na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu, 1 maja 1980)*, ORp nr 5/1980, p. 4.

61 Papieska Komisja ds. Środków Społecznego Przekazu *Instrukcja duszpasterska o środkach masowego przekazu Communnio et progerssio.* Watykan 1971.

mej swojej natury stanowią one pomoce, które służą przede wszystkim wierzącym. Do najczęściej wymienianych należą modlitwa, Słowo Boże i sakramenty.

3.1. Modlitwa

Modlitwa jest środkiem do zapewnienia pokoju i pojednania. Modlitwa jest jednym z najczęściej poruszanych tematów przez Jana Pawła II, niezależnie od okoliczności. Podkreślał modlitwę jako środek do budowania pokoju na świecie, która ma swoje rodzaje, formy i treść. Może być osobista lub wspólnotowa i wyrażać się poprzez adorację Jezusa [62], różaniec[63] lub modlitwę brewiarzową[64]. Modlitwa pozytywnie wpływa na rozwój wewnętrznego pokoju w każdym człowieku i budowanie jedności we wspólnotach na różnych poziomach, przypisując jej wielorakie skutki. Według Jana Pawła II jednoczy ludzi i ukierunkowuje ich życie na właściwą drogę oraz jest gwarancją jedności. Dzięki niej człowiek i wspólnota stają się bardziej pojednani, zjednoczeni, pewni i wierni Ewangelii[65]. Dzieje się tak, ponieważ w bliskości z Bogiem umacnia się łaska wierności i akceptuje potrzebę ascezy, która rodzi prawdziwą wolność. Jan Paweł II pisze, że „w istocie, modlitwa umacnia, uwzniośla, oczyszcza, sublimuje, pomaga znaleźć światło i radę oraz pogłębia szacunek"[66] ludzi do siebie nawzajem. Ukazuje bogatą rzeczywistość wierzących.

Modlitwa wpływa na kształtowanie tożsamości osobistej i tożsamości wspólnoty, a także na relację wszystkich pojednanych podmiotów do siebie: „ja", „ty" i „my". W relacji do Boga człowiek „odkrywa w najprostszy i najgłębszy sposób właściwą sobie podmiotowość"[67] osoby, ponieważ w tym otwarciu się na Boga człowiek poznaje głębię prawdy we własnym „ja"[68]. Przezwyciężając rozdźwięki spowodowane grzechem zwłaszcza podczas wspólnej modlitwy, podmiotowość wspólnoty pokutującej i potrzebującej nawrócenia zostaje potwierdzona i umocniona dostępnymi „środkami –

[62] Jan Paweł II. *Rodzina objawia miłość Boga (Audiencja generalna, 5 stycznia 1994)*, ORp nr 2/1994, p. 25.

[63] FC 61.

[64] FC 61.

[65] FC 51, 62.

[66] Jan Paweł II, *Jesteście świadkami wewnętrznej prawdy miłości,* p. 11.

[67] Jan Paweł II. *List do rodziny „ Gratissimam sane" (2 lutego 1994).* Wrocław: Wydawnictwo Księgarnia Archidiecezjalna Wrocław 1998, nr 4 .

[68] Jan Paweł II. *Modlitwa w rodzinie (Rozważanie przed modlitwą Anioł Pański, 30 stycznia 1994),* ORp nr 4/1994, p. 37.

słowem, czynem, nauczaniem i modlitwą" [69]. Jan Paweł II napisał, że w modlitwie „najpierw odkrywa się «my», w którym każdy człowiek jest «ja» i «ty»" [70]. Wydaje się, że właśnie ta kwestia, wskazująca na konkretną pomoc w zachowaniu równowagi między dążeniami poszczególnych osób a dobrem całej wspólnoty pojednania, jest dziś niezwykle istotna. Choćby dlatego, że nie da się wypracować raz na zawsze akceptowanych rozwiązań. Zależą one od pojawiających się sytuacji społecznych, od potrzeb i aspiracji intrapersonalnych i interpersonalnych oraz od rozmaitych sytuacji losowych. Modlitwa uwzględnia wszystko, dając pewność wiary, że decyzje podejmowane w konkretnych okolicznościach, mające na celu przemianę własnego życia, przyczyniają się do pomnożenia dobra zarówno osobistego, jak i wspólnotowego.

3.2. Słowo Boże

Wykorzystanie Pisma Świętego w wychowaniu do pojednania jest konkretną chrześcijańską propozycją urzeczywistnienia „otwartości na Boga". Jan Paweł II zachęca do korzystania z tego źródła. Chodzi zatem o to, aby Słowo Boże było czytane, rozważane i przyjmowane jako wzór do naśladowania oraz zbiór prawd, które mogą prowadzić do *metanoi* i pokoju na świecie. Obecność słowa Bożego w życiu ludzi skonfliktowanych i skłóconych a ich dojrzewaniem do pokuty i przebaczenia świadczy o nim jako narzędziu wychowawczym. Słowo Boże jest księgą stanowiąca swego rodzaju wzór, z którego można czerpać edukacyjną inspirację. Słowo spisane zawiera moc Bożą – Jego łaskę, która sama w sobie przemienia życie każdego człowieka otwartego na Boga. Takie korzystanie z tego środka niewątpliwie wymaga żywej wiary.

Jan Paweł II pisze, że katecheza oparta na Słowie Bożym powinna być „pierwszym środkiem" w wychowaniu do pokuty i pojednania [71]. W Biblii człowiek jest opisany jako stworzony na obraz i podobieństwo Boga, aby być z Nim wyjątkowo blisko. Obdarzony wolną wolą, od samego początku był zdolny do sprzeniewierzenia się zamysłom Stwórcy, a łamiąc Jego wolę, odstąpił od Boga. Przykładem takiego odejścia pierwszych ludzi było ich ukrywanie się przed Bogiem, opisane w Księdze Rodzaju. Człowiek nie został unicestwiony, ale skłonność do zła pozostała w nim na zawsze. W miarę dorastania i rozwoju, człowiek zrodzony w grzechu nie odczuwał natural-

[69] RP 23.
[70] RP 10.
[71] RP 26.

nej skłonności do dobra, lecz do zła. Konsekwencją upadku jest to, że życie dziecka Bożego może zostać osłabione, a nawet utracone przez grzech [72]. W odwiecznych planach Stwórcy istniała możliwość przywrócenia i upodobnienia do Niego wszystkich tych, którzy zostali poczęci i narodzeni w grzechu, a następnie nieustannie upadli. Ta możliwość powrotu do utraconej wspólnoty nazywana jest w Biblii drogą pokuty i nawrócenia [73].

Chrześcijańska koncepcja pokuty zakłada uprzednią świadomość winy i grzechu. Grzech jest przedstawiany w Piśmie Świętym jako upadek, słabość, zadłużenie wobec Boga, błąd, zbłądzenie, dobrowolne zniewolenie, obrażanie i rozgniewanie Boga. Podobnie bogate i złożone są skutki zbawczego dzieła Jezusa: podniesie człowieka, uzdrowienie jego słabości, uwolnienie od długów, skierowanie na właściwą drogę, wyzwolenie z niewoli, zadośćuczynienie i pojednanie.

3.3. Sakramenty

Jan Paweł II wyznaje wiarę w poszczególne sakramenty, poprzez które chrześcijanie otrzymują duchową pomoc w dojrzewaniu do pełnego nawrócenia i pojednania. Są one „środkami zbawienia", pomocą w pojednaniu. Poszczególne środków – sakramenty – służą pojednaniu i sprzyją komunii na swój własny, specyficzny sposób [74]. Wszystkie są związane z Eucharystią, centrum komunii , które ma na celu umożliwienie komunii poprzez celebrację pamiątki ofiary Jezusa pojednającej świat[75]. Sakramenty różnią się same w sobie, ponieważ są różnymi formami komunikacji między człowiekiem a Bogiem, dokonującymi się w określonych sytuacjach życiowych. Komunii między Bogiem a człowiekiem nie można uchwycić jednoznacznie i statycznie za pomocą jednej centralnej kategorii, ponieważ realizuje się ona za każdym razem na nowo w określonej sytuacji. Dlatego pomocne są konkretne sakramenty. Są one prostymi, doświadczalnymi środkiem komunikacji, która prowadzi do komunii. Jako kościelne akty komunii i komunikacji, mają moc odnawiania wcią na nowe sposoby, w historycznych i osobistych uwarunkowaniach, odwiecznego wydarzenia Komunii z Bogiem[76]. Wydarzenie to uobecnia się we wspólnocie, ożywiając dynamikę więzi obec-

[72] KKK 1420.
[73] KKK 1426-1427.
[74] KKK 1211.
[75] EdE 37-38.
[76] Wagner. *Dogmatyka,* Kraków 2007, s. 285-287.

nie przeżywanej, w której sakramenty są znakami i narzędziami „tajemnicy naszego pokoju i jedności", czyli środkami wychowania do komunii[77].

Środki te dzieli się na sakramenty chrześcijańskiego wtajemniczenia do pojednania, sakramenty uzdrowienia, czyli przywrócenia jedności oraz sakramenty w służbie komunii. Eucharystia inicjuje i umacnia komunię. Chrzest angażuje w dzieło pojednania. Bierzmowanie rozwija świadomość wzrastania ku jedności i pokojowi. Sakrament pokuty przywraca jedność utraconą przez grzech. Sakrament namaszczenia chorych pomaga odrodzić i pogłębić tę komunię. Małżeństwo i kapłaństwo służą wspólnocie pojednania[78]. Środkiem, który wprost i wyłącznie służy pojednaniu jest sakrament pokuty i pojednania[79]: „Wśród sakramentów znajduje się jeden, który ze względu na wyznanie grzechów często nazywany jest spowiedzią; należy jednak podkreślić, że jest to sakrament pokuty w pełnym tego słowa znaczeniu i jest również tak nazywany. Jest to sakrament nawrócenia i pojednania[80].

Interpretacja środków wychowawczych

Według Kena Wilbera wejście na wyższy poziom świadomości następuje przede wszystkim poprzez transformację samych struktur (środków) świadomości, a nie przez zwykłe posługiwanie się tradycyjnymi formami religijnymi. Wyraźnie rozróżnia dwa pojęcia: translacje (działanie w obrębie tego samego poziomu) oraz transformacje (przejście na zupełnie nowy, wyższy poziom rozwoju).

Środki religijne i duchowe proponowane przez Jana Pawła II i duchowe mogą pomóc w tym procesie, ale tylko wtedy, gdy byłyby praktykami kontemplacyjnymi i medytacyjnymi, a nie tylko dogmatycznymi. Zdaniem Wilbera religijność instytucjonalna (mitologiczna) często zatrzymuje rozwój na poziomie konwencjonalnym (etnocentrycznym), a mistyczna praktyka transpersonalna służy jako narzędzie (technologia świadomości), które celowo wywołuje transformację. Medytacja nie prowadzi do „rozpuszczenia" dotychczasowej struktury ego i nie przenosi punktu ciężkości tożsamości na wyższe poziomy (nadkonwencjonalne)[81].

---

77 EdE 40.

78 RP 27.

79 RP 24.

80 RP 27.

81 Wilber. *Integral Spirituality.* Boulder: Shambhala 2007.

Chrześcijaństwo może być narzędziem tłumaczenia. Służyć umacnianiu i pocieszaniu jednostkowego, oddzielnego „ja" (ego) w świecie materialnym. Tutaj kluczową rolę odgrywają dogmaty, mity i rytuały przedstawione przez Jana Pawła II, które dają poczucie bezpieczeństwa, obiecują zbawienie i wyjaśniają porządek świata. Środki proponowane przez jego personalizm mogą być narzędziem radykalnej transformacji, domeną duchowości transpersonalnej (mistycznej). Jej celem jest bowiem destrukcja fałszywego, oddzielonego „ja" i przebudzenie do Świadomości Chrystusowej, czyli bezpośredniego poczucia jedności z Bogiem i całym istnieniem[82].

Zgodnie z modelem AQAL Wilbera i środki wychowawcze Jana Pawła II jako dogmaty chrześcijańskie i doświadczenia mistyczne przynależą do zupełnie innych stadiów ewolucji świadomości. W stadium mitycznym są ścisłe przywiązanie do dogmatów traktowanych dosłownie (np. dosłowna interpretacja Biblii). Środki chrzescijańskie mają charakter etnocentryczny („my wybrani, zbawieni")[83]. Przejście w stadium racjonalne musiałoby się wiązać z krytycznym spojrzeniem na dogmaty, próbą demitologizacji chrześcijaństwa i pogodzenia go z nauką[84]. Stadiu transpersonalne wymaga wyjścia poza środki wychowawcze na rzecz bezpośredniego wglądu mistycznego. Dogmaty wówczas przestają być absolutnymi prawdami historycznymi, a stają się drogowskazami i symbolami głębszej rzeczywistości psychologicznej i duchowej[85].

Tradycyjne chrześcijaństwo kładzie nacisk na relację ja-Ty z osobowym Bogiem. Wilber twierdzi, że najwyższe, transpersonalne stany odsłaniają Boga w pierwszej osobie, jako samą podstawę bytu, w której znika podział na Stwórcę i stworzenie. Chrześcijański dogmat o transcendencji Boga zostaje uzupełniony o absolutną immanencję[86].

W ujęciu transpersonalnym środki wychowawcze pochodzące z Wcielenia nie są jednorazowym wydarzeniem historycznym, lecz kosmicznym procesem, w którym duch przejawia się w materii. Wilber podkreśla, że Jezus zrealizował najwyższy potencjał ludzkiej świadomości i pokazał, że każdy człowiek ma w sobie naturę ludzką i boską. Z perspektywy integralnej dogmat o wyłączności zbawczej Jezusa jest wytworem etnocentrycznego

[82] Wilber. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
[83] Wilber. *Integral Spirituality.* Boulder: Shambhala 2007.
[84] Wilber. *Integral Spirituality.* Boulder: Shambhala 2007.
[85] Wilber. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
[86] Wilber. I*ntegral Spirituality.* Boulder: Shambhala 2007.

stadium mitycznego[87]. Dla Wilbera „grzechem pierworodnym" jest samo poczucie oddzielenia od Boga (narodziny iluzorycznego ego), zbawienie (oświecenie) to przebudzenie z tej iluzji i powrót do jedności, a nie środek aktu odkupienia win przez wiarę w dogmatyczne formuły[88]. Kluczowym środkiem wychowawczym Wilbera jest przejście ze stanów przed-racjonalnych (magia, ślepa wiara w mity i dogmaty) ze stanami ponad-racjonalnymi (transpersonalny mistycyzm)[89].

Wnioski i dalsze implikacje

Wilber nie „łączy" fizykę z duchowością w sensie dowodzenia mistycyzmu za pomocą cząstek elementarnych[90]. Uważa, że fizyka bada obiektywny świat mierzalny (perspektywa „trzecioosobowa"), a duchowość to wymiar doświadczenia wewnętrznego (perspektywa „pierwszoosobowa")[91]. Elektron nie „ma natury duchowej", a fizyka opisuje zmienne formy w czasie, a oświecenie dotyczy tego, co bezformowne i ponadczasowe[92]. Psychologia kontynentalna rozwojowa skupia się na historycznym, kulturowym i strukturalnym rozwoju człowieka (np. w tradycji fenomenologiczno-hermeneutycznej czy psychoanalitycznej)[93], a Wilber pomimo swych założeń proponuje model integralny (AQAL), który scalający rozwój wschodniej i zachodniej psychologii w wielopoziomową drabinę świadomości od podświadomości po nadświadomość. Psychologia zachodnia osadzona w filozofii, która akcentuje osadzenie podmiotu w historii, kulturze i świecie życia (Kant, Hegel, Heidegger, Merleau-Ponty)[94].

Model Wilbera (AQAL) integruje podejście rozwojowe (fale rozwoju

87 Wilber. I*ntegral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
88 Wilber. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
89 Wilber. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
90 Wilber, K. *Quantum Questions: Mystical Writings of the World's Great Physicists*. Boulder 2001.
91 Wilber, K. *Quantum Questions: Mystical Writings of the World's Great Physicists*. Boulder 2001.
92 Wilber, K. *Quantum Questions: Mystical Writings of the World's Great Physicists*. Boulder 2001.
93 Wilber. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości.* Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.
94 Wilber. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości.* Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.

ego, morali, poznania) z czterema kwadrantami (wewnętrzne/zewnętrzne, indywidualne/kolektywne). W kontekście rozwoju transpersonalnego i środków personalistycznej antropologii doświadczenie Boga jako osoby, boskiego partnera lub „Ty" to ujęcie duchowości z perspektywy drugiej osoby liczby pojedyncze[95]j. Jest to przestrzeń relacji Ja-Ty (silnie nawiązująca do filozofii Martina Bubera)[96]. Bóg jest tu postrzegany jako osobowa obecność, z którą człowiek może wejść w dialog, modlić się do Niej i oddawać Jej cześć. Głównymi środkami, narzędziami i praktykami na tym poziomie może być modlitwa zanoszona do Boga, kult (uwielbienie), oddanie oraz tradycyjne praktyki religijne oparte na teizmie Jana Pawła II. W ujęciu transpersonalnym Wilbera tradycyjne teistyczne i ich środki wyrazu (jak modlitwa do osobowego Boga „Ty") stanowią niezbędny, zdrowy etap rozwoju duchowego, który w toku ewolucji świadomości zostaje przekroczony i włączony w głębsze, niedualne doświadczenie jedności[97]. Brak dialogu oznacza, że relacja Ja-Ty (gdzie człowiek rozmawia z zewnętrznym Bogiem) zaczyna się zacierać. Doświadczenie to nie polega na zewnętrznej rozmowie, ale na głębokiej unii i wewnętrznym utożsamieniu[98]. Świadomość mistyka scala się z Boskością. Bóg staje się najgłębszym „Ja" człowieka, a nie „Kimś", z kim można prowadzić rozmowę w sensie integrującego personalizmu, stale obecnym.

Educational Means of Reconciliation in the Mainstream Personalistic Anthropology : an Integral Psychology Perspective

Abstract

The article addresses the issue of education for reconciliation from the perspective of Ken Wilber's developmental psychology and the personalistic integral anthropology developed by John Paul II. Integral psychology justifies the process of education for reconciliation, its motivations, and goals. The article's topic concerns educational measures, i.e. "help",

95 Wilber, K. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
96 Wilber. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
97 Wilber. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.
98 Wilber *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.

which They enable and facilitate the process of education for reconciliation. A hermeneutical and phenomenological analysis of selected texts by John Paul II demonstrated that human existence contains potential that can be harnessed to achieve a desired goal. The presented content demonstrates that the sphere of faith can also be helpful in integral development.

Keywords: *integral personal development, environmental conditions, experience of faith, education for reconciliation*

Bibliografia

Jan Paweł II. *Rodzina wobec środków społecznego przekazu* (Orędzie na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu, 1 maja 1980), L'Osservatore Romano, 1980, nr 5, p. 4.

Jan Paweł II. Adhortacja apostolska „*Familiaris Consortio*". Watykan 1981.

Jan Paweł II. Encyklika „ *Labore exercens*". Watykan 1981.

Jan Paweł II. Adhortacja apostolska „ *Reconciliatio et paenitentia*". Watykan 1984.

Jan Paweł II. List apostolski „*Salvifici doloris*". Watykan 1984.

Jan Paweł II. *O życiu monastycznym.* Poznań-Warszawa 1984.

Jan Paweł II. Encyklika „*Dominum et vivificantem*". Watykan 1986.

Jan Paweł II. *Kustosz Redemptoris.* Watykan 1989.

Jan Paweł II. *Rodzina, praca, człowiek (Przemówienie do robotników*, 19 marca 1991), L'Osservatore Romano 1991, nr 2-3, pp. 42-43.

Jan Paweł II. *Aetatis novae. Instrukcja duszpasterska o komunikacji społecznej z okazji dwudziestej rocznicy promulgacji Instrukcji duszpasterskiej Communio et Progressio*, Watykan 1992.

Jan Paweł II. Encyklika „*Veritatis splendor*". Watykan 1993.

Jan Paweł II. *Telewizja w rodzinie: kryteria właściwego doboru programów* (Orędzie na XXVIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 1994, 24 stycznia 1994), L'Osservatore Romano 1994 nr 4, p. 9.

Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu. 1989. *Pornografia i przemoc w mediach jako problem duszpasterski.* Watykan 1989.

Jan Paweł II. *Rodzina objawia miłość Boga* (Audiencja generalna, 5 stycznia 1994), L'Osservatore Romano 1994, nr 2, pp. 24-25.

Jan Paweł II. Przemówienie „*Jesteście świadkami wewnętrznej prawdy miłości*". Manila, 1981.

Jan Paweł II. *Modlitwa w rodzinie* (Rozważanie przed modlitwą Anioł

Pański, 30 stycznia 1994), L'Osservatore Romano 1994, nr 4, p. 37.

Jan Paweł II. Adhortacja apostolska „*Vita Consecrata*". Watykan 1996.

Jan Paweł II. List do rodziny „*Gratissimam sane*" (2 lutego 1994). Wrocław 1998.

Jan Paweł II. Encyklika „*Ecclesia de Eucharistia*". Watykan 2003.

Jan Paweł II. List apostolski „*Novo Millennio Ineunte*". Watykan 2001.

Jan Paweł II. *Mężczyzną i kobietą ich stworzył.* Lublin 2008.

Kościół Katolicki. *Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań 1994.

Kościół Katolicki. *Liturgia Godzin* , vol. 3. Poznań 1987.

Nagórny, J. *Duch Święty w sumieniu chrześcijańskim,* w: Jan Paweł II. Dominum et Viviificantem. Tekst i komentarze, wyd. A. Szafrńskiego. Lublin 1994.

Nowak, M. *Teorie i koncepcje edukacji,* Warszawa 2008.

Papieska Komisja ds. Środków Społecznego Przekazu. 1971. *Instrukcja duszpasterska o środkach masowego przekazu Communnio et progerssio.* Watykan 1971.

Wagner, H. *Dogmatyka.* Kraków 2007.

Wilber, K. *Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości.* Transl. Bieroń, T. Poznań 1996.

Wilber, K. *Psychologia Integralna. Świadomość, Duch, Psychologia, Terapia.* Warszawa 2000.

Wilber, K. *Quantum Questions: Mystical Writings of the World's Great Physicists*. Boulder 2001.

Wilber, K. *Integralna teoria wszystkiego.* Poznań 2006.

Wilber, K. *Krótka historia wszystkiego.* Warszawa 2007.

Wilber, K. *Integral Spirituality*. Boulder: Shambhala 2007.

Wilber, K. *Małżeństwo umysłu i duszy.* Warszawa 2008.

Wojtyła, K. *Osoba i działanie oraz inne badania antropologiczne.* Lublin 1994.

Wojtyła, K. *Zagadnienia podmiotu moralności.* Lublin 2001.

Anna Samolej - W roku 2011 uzyskała doktorat na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W latach 2017-2022 odbyła staż naukowy na Uniwersytecie Warszawskim. Od 2018 roku jest członkiem Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Rozwoju Człowieka. Uczestniczyła w 80 konferencjach, szkoleniach i seminariach naukowych.